

тим часом як більш описові оповідаються прозою¹. Я звертаю увагу наших дослідників на ці аналогії — вони можуть кинути світло і на студії нашої поетичної форми. В кожному разі в теперішнім тексті «Слова» таке чергування уступів ритмованих з неритмованими для мене безсумнівне, хоча багато місць можна, і навіть треба, толкувати пізнішими деформаціями первісного ритмічного тексту.

Ітак, З а с п і в видається мені в своїм початку не скандованим:

«Не льпо ли ны бшеть, братіє, начяти старыми словесы трудных повѣстей о пълку Игоревѣ — Игоря Святъславича?

Начяти же ся тѣй пѣсни по былинамъ сего времени, а не по замышленію Бояню!

Боянь же вѣщій — аще кому хотяше пѣснь творити,

То растекашеть ся мыслию по древу,

Сърымъ вълкомъ по земли,

Шизымъ орломъ подъ облакы».

Тут уже дає себе почувати ритм. Дальше виглядає як переповідження, в третій особі, заспіву Боянної пісні — приблизно він міг виглядати так: «Помяну первыхъ временъ усобицѣ, пущу десять соколовъ...» В переповідженні оригінальний ритм виступає тільки в дальшій:

«Помняшеть бо [рече] пѣрвыхъ времєнь усобицѣ,
[Тогда] пушашеть десять соколовъ на стадо лебедѣй:

который дотечаше,

та преди пѣснь пѣяше —

Старому Ярославу,

Храброму Мстиславу²,

Красному Романови Святъславичю.

Боянь же, братіє, не десять соколовъ на стадо лебедѣй пушаше,

Но своя вѣщія прѣсти на живая струны вѣскладаше,

Они же сами княземъ славу рекотаху».

В початку I пісні скандування виступає спочатку дуже слабо; дещо, мабуть, змінено, але, можливо, і в оригінальній пісні ритм не підчеркувався:

«Почнемъ же, братіє, повѣсть сію отъ старого Владимира до нынѣшняго Игоря,

иже истягну умъ крѣпостію своею

и поосгри сердца своего мужествомъ,

наплънив ся ратнаго духа,

наведе храбрѣя своя пълкы

на землю Половѣцкую,

¹ Про це свого часу писав Koegele в своїй *Geschichte der deutschen Litteratur bis zum Ausgange des Mittelalters*, т. I; і Веселовський в своїх екскурсах в історичну поетику. — Ж [урнал] М [инистерства] Н [а-родного] П [росвещения], 1897, IV.

² «Иже зарѣза Редедю»... — мабуть, глоса.

за землю Руськую.

Тыгда Игорь възрѣ на свѣтлое солнце и видѣ отъ него
тьмою вся своя ноя прикрыты.

И рече Игорь къ дружинѣ своей:

братіе и дружино!

луче жъ бы потяту быти,

неже полонену быти!

А всядемъ, братіе,

на свои брѣзья комони,

да позримъ синего Дону!

Спала князю умъ похоти

и жалость ему знаменіе заступи!

искусити Дону великого.

Хощу, бо, рече, копіе преломити

конецъ поля Половецкаго

с вами, Русичи!

хощу главу свою приложити,

а любо испити шеломомъ Дону!

О Бояне, славію стараго времени!

абы ты сіа плѣкы ущекоталъ,

скача, славію, по мыслену древу,

летая умомъ подъ облакы,

свивая славы обаполь сего времени,

рища в тропу Трояню

чрес поля на горы.

Пѣти было пѣснь Игореви того внуку:

«Не бура соколы занесе чрез поля широкая —
галици стада бѣжать к Дону великому!..

Чили въспѣти было, вѣщей Бояне, Велесовъ внуче:

«Комони ржуть за Сулою. Звенить слава въ Києвъ...»

Трубы трублять въ Новѣградъ,

Стоять стязи въ Путивлѣ,

Игорь ждетъ мила брата Всеволода».

Поетичний характер «Слова» і його публіцистичні завдання. Вчитуючись в переданий нам текст, відчуваємо ясно, що перед нами дійсно пісня, останки пісні. Як пізніші думи, як давніші закляття і голосіння, її не можна собі уявити відповідно, не підсуваючи якоїсь мелодійної модуляції. Як вони, так і «Слово» не має і не може мати симетричної строфічної будови. В нім зовсім нема епічного тону гомерових поем чи середньовічних *chansons de geste*. Так само, як думи, «Слово» повне напруженого, гострого почуття, пафосу, котрий то підіймається, то опадає, то вдаряє увагу різко скандованими фразами, то розпливається в меланхолійних рефлексіях, то дає проблиски погідного радісного настрою. Ритмічна будова тексту не відділима від змісту, вона супроводить йому, віддаючи в ритмічно-музичній будові фрази, відтінки думки, і навпаки, темп ритму дає зрозуміти нам той настрій, ту гадку, яку поет включає в свою фразу.

¹ Сей рядок Петєбня уважав теж глосією.

Інакше збудовано строфу, що голосить Ігореву побіду:

Съ зараніа въ пятокъ потопташа поганяя плькы половецкыя и расушась стрѣлами по полю помчаша красныя дѣвки половецкыя, а съ ними злато и паволокы и драгыя оксамиты; орьтмами и япончицами и кожухы начаша мости мостити по болотомъ и грязивымъ мѣстомъ — [и] всякими узорочыи Половѣцкыи.

Чрълень стягъ,
бѣла хорюговъ,
чрълена чолка,
сребрено стружіе
храброму Святъславличю.

Від маестичного епічного тону автор переходить до різких, урваних звуків тріумфальної фанфари. Або в іншій радісній моменті — утечі Ігоря:

Погасоша вечеру зори.
Ігорь спить.
Ігорь бдить,
Ігорь мыслію мѣрить
Отъ великого Дону
до малого Донца.

Комонь [ста?] въ полуночи.
Овлуръ свисну за рѣкою,
велить князю разумѣти.
Князю Игорю не быть.
Кликну.
Стукну земля,
вежи ся половецкіи подвизашася.

Співець різкими урваними фразами, супроводженими, очевидно, відповідними акордами, віддає напружену енергію щасливого моменту.

Як же інакше звучить тяжка, сумна повість про погибель Ігорового війська на початку VI пісні:

Съ зараніа до вечера,
съ вечера до свѣта
летять стрѣлы каленя,
grimлять сабли о шеломы,
трещать копіа харалужныя
въ полѣ незнаемъ,

среди земли Половецкыи.
Черна земля подъ копыты
костыи была посяяна,
а кровію польяна
тугою въздоша по Руской земли.

І по сій сумовитій, але розмірно спокійній епічній рецитації порив патетичної скорботи, незносної тривоги, яка ледве знаходить собі вислів в сих урваних фразах:

Что ми шумить,
что ми звенить
давеча рано предъ зорями?
Ігорь плькы заворачаетъ —
Жаль ему мила брата Всеволода.
Биша ся день,
биша ся другій,
третьаго дня къ полуднію
падоша стязи Игоревы.

Ту ся брата разлучиста
На брезѣ быстрой Каялы.
Ту крововаго вина не доста.
Ту пирь докончаша храбрін
Русичи:
сваты попоиша,
а сами полегоша,
за землю Рускую.

І потім, по паузі, вже в іншій тоні сумний кінцевий акорд:

Ничить трава жалошцами,
а древо с тугою
къ земли приклонилось.

В тонах жіночого голосіння віддається спочатку туга за загибіллю хороброго війська рідних і близьких:

Жени рускія вьсплакашась аркучи:
Уже намь своихъ милыхъ ладъ ни мыслию смыслити,
ни душою сдумати,
ни очами сьглядати,
а злата и сребра ни мало того потренати.

Далі широкою, як море безкрає, тугою розливається гіркий плач поета над всенародною бідою:

А вьстона бо, братіє, Кієвь тугою, а Черниговъ
напастьми.

Тоска розлія ся на Руской земли.
Печаль жирна течє средь зсмлі Рускыи.

Трудно і скорботно поступає оповідання засмученого старця великого князя Святослава про його сумні настрої:

Си ночь сь вечера одѣвахуть мя — рече — чрньою паполомою
на кровати тисовъ;
чрѣпахуть ми синее вино
сь трудомъ смѣшено;
сыпахуть ми великій женчюгъ на лоно
тьщима тулы поганыхъ тльковинь¹.

Мелодійно, повно краси пливуть голосіння-закляття Ярославлни:

Ярославлинъ глась ся слышитъ,
зєзгицею незнаемъ рано кычеть:
«Полечю — рече — по Дунаєви,
омочю бєбрянъ рукавъ вь Каялѣ
рѣцѣ,

утру князю кровавыя раны
на жестоцѣмъ его тѣлѣ!»
Ярославна рано плачєть
вь Путивлѣ на заборолѣ
аркучи:

«О вѣтрѣ, вѣтрило!

Чєму, господине,
насилно вѣєши?

Чєму мычєши хиновьскыя стрѣлки

на своєю нетрудною крилщю

на мояє лады вон?

Мало ли ты бяшєть

горѣ подь облакы вѣяти,

лєлѣючи корабли

на синѣ морѣ?

Чєму, господине,

мое весєлія по копылію развѣя?»

Ярославна рано плачєть

Путивлю городу

на заборолѣ аркучи:

«О Днѣпрє Славутицю!

ты пробилъ єси каменныя горы

сквозѣ землю Половецкую;

ты лѣлѣялъ єси на себѣ насады

до плѣку Кобякова,—

вѣзлєлѣй, господинє,

мою ладу ко мнѣ,

абыхъ не слала къ нему

слєзѣ на море рано!»

Ярославна рано плачєть

вь Путивлѣ на забралѣ аркучи:

«Свѣтлоє и прєсвѣтлоє слѣнце,

всѣмъ тепло и красно єси.

чєму, господинє,

простре горячюю своєю лучю

на ладѣ вон?

Вь полѣ безводнѣ

жаждєю имѣ лучи сьпряже,

тугою имѣ тулы затчє.»

Сей плач Ярославлни вважається і може вважатись од-
ною з найкраще захованих пісень «Слова», і, судячи з нього,
можна бачити, що вповні симетрична строфічна будова не

¹ Переставлено слова.

була манерою автора «Слова». Різноманітність в деталях при основнім паралелізмі ситуацій — от що його характеризує і в укладі, і в вислові, і в ритмі, і се відповідає тому загальному характерові сього твору, котрий я вище підчеркнув. Розміреність і одностайність епічної повісті йому цілком чужа, він має наскрізь характер імпресіоністичний. Невважаючи на інші спільні прикмети своєї доби, свого соціального ладу і своєї культури, які ставлять його в однім ряді з «воїнськими повістями», перекладеними і світськими, з такими епічними творами, як сучасна «Пісня про Роланда» — твір, який признано за найближчий йому по духу, і се правда, — поетичний характер «Слова» зовсім від них відмінний. Деталічний і самозрозумілий стиль примітивно-го епічного оповідання, спокійний і ясний, як глибока повноводна ріка, зовсім далекий від сього рвучкого, химерного потоку гадок і почувань. «Слово» все виткане з хвилевої сугестії, різких, коротких, блискучих ударів, як проблиски молнії в старім описі Листвинської битви, що ледве дають глядачеві — слухачеві розглянутись в ситуації.

Вище я навів характеристичний відзив Кар'єра, який відмовляв «Слову» автентичності, власне, з огляду на таку дивну, незвичайну для середньовічного епосу манеру говорення натяками, короткими відокремленими образами, без усякої «наглядності». Столітня робота над «Словом» поставила його автентичність поза всякими сумнівами; але, з другого боку, може, тільки тепер, по десятиліттях імпресіонізму, декадентизму, символізму в літературі, ми починаємо розуміти дійсний характер і високу красу «Слова», навіть в тій хаотичній, покаліченій формі, в якій ми його маємо. При всій наївності вислову нової, ще мало виробленої літературної мови, воно вдаряє не стільки безпосередньою, варварською геніальністю експресії, як високою виточеністю свого арти[сти]зму. Дивно подумати, що се пише людина в які два століття по християнізації, появі школи і письменства, в таких некультурних обставинах, під вічним натиском степової орди. Зрозуміти се явище зможемо тільки, зміркувавши, що ся нова культура будувалась на фундаментах старого, вирафінованого візантійського письменства, котрому високоталановитим людям, як автор «Закону і Благодаті», як Кирило Турівський, відразу вдавалося стати на плечі, — так, як Горацій, скажім, відділений не більш як двома століттями від перших літературних вправ Еннія, міг стати на рівні сучасної грецької літератури. І з сею подвійною мірою — як твір літератури нашої, нової, варварської, і разом як український вицвіт прастарої візантійської культури, що переживала не знати котре своє відмоложення че-

рез приплив отакої варварської крові, як наша в данім разі,— мусимо оцінювати сей твір, ще не оцінений вповні літературою світовою, бо досі не предложений їй в відповідній літературі, поетичній інтерпретації, яка б дала можливість в повній мірі відчутти його естетичні вартості. Відповідно переложена й інтерпретована ся пам'ятка буде далеко ближчою й інтереснішою для сучасної людини, ніж твори античного чи староіндійського, староіранського чи навіть західного середньовічного епосу. Вона дуже м о д е р н а, в кращім розумінні слова, своїм стилем і манерою.

Хто уважно перечитає «Слово» хоч би в вище поданім перекладі, мабуть, зрозуміє мою гадку; але, може, годиться пояснити її все-таки кількома ілюстраціями.

Візьмемо, напр., вступ: план і рішення походу. Замість мотивувань, переговорів, перечислення сил, узброєння, як то буває в старім епосі, перед нами кілька окремих штрихів. Непереможна охота напитися «Дону великого» — побувати в самім осередку хижої сили, що нищить Русь. Рішучість краще полягти зі зброєю в руках у боротьбі з сим тяжким ворогом, ніж, сидячи бездільно дома, одного гарного дня попасти в полон половецькому наїздові. І вже — «трубы трубять въ Новѣградѣ, стоятъ стязи въ Путивлѣ». Замість епічного оповідання від автора перед нами — по-стать провідника української передової сторожі, Всеволода. Не автор характеризує хоробрих учасників походу — слухач їх бачить в сій прегарній характеристиці пограничників — курян:

А мои ти Куряне —
свѣдоми кѣмети:
подѣ трубами повити,
подѣ шеломи възлелѣяны,
конецъ копія вѣскормлени.
Пути имѣ вѣдоми,
яругы имѣ знаеми.

Луци у нихъ напярженн,
тули отворени,
сабли изѣострени.
Сами скачють акы сѣрыи влѣци
въ полѣ,
ищуци себѣ чти,
а князю славы.

Все рух, все порив в сій вступній часті, найбільш тяжкій для такого урухомлення акції й оповідання. З скарбниці старих Боянових замишленій бере співець кілька широких штрихів, щоб надати більшої мальовничості «билинні сего времени». Ритмічна будова пісні наростає, таким чином, серед сеї мобілізаційної гарячки і доходить найбільшого розгону в кінцевій славі сіверської дружини.

Похід серед степу. Оповідання повне здержливої, скупленої енергії. Зловіщі знаки пророчать біду; хоробрі серця проти волі стискає тривога. Але руський «черлений щит», не вважаючи на се, далі ріже, городить незнаему землю, «чисте поле Половецьке», несений незломною волею до честі і слави. Настрoeві образи незвичайно живі, змінюються

отъ тебе яр-туре-Всеволоде!
Кая рана дорогая, братіе,
забывъ чти и живота,
и града Чернигова,

отня злата стола,
и своя милья хоти,
красныя Гльбовны
свчяя и обычяя?!

Сили руські вичерпуються в бою, але се не автор нам оповідає,— се вішим серцем своїм відчуває Ярославна, зозулею кичучи, в смертельній тривозі, сама-самітна на пувльськiм заборолі, з котрого відкривавсь їй вид на далекий «незнаемий степ». Її плач логічно належить сюди, до перипетій бою. Чи під руками редакторів він попав не на своє місце, чи сам автор поставив його на кінець, для контрасту з радісним поворотом? Перше здається мені правдоподібніше: плач належить до першої частини «Слова», його місце тут, після опису героїчної відправи Ігорового війська, представленого образом героя Всеволода.

«Биша ся день, биша ся другый», кажучи словами дальшої пісні. Руське військо знемагає, відтяте від води. Вітер б'є йому в очі, несучи половецькі стріли на своїх легких крилах. Сонце простирає своє гаряче проміння над руськими головами. Від спеки і згаги опадають безсило руки, не годні напружити лука; тяжка туга, депресія паралізує рух навіть стільки, щоб витягнути з колчана стрілу. Даремно Ярославна хоче зачарувати своїми молитвами сили природи, щоб обернути їх на поміч своєму «ладові». Її слова зостаються безсилі, Ігор ранений, і нікому отерти криваві рани на його «жестокім тілі».

Настає фатальний третій день — співець представляє його образ в виді далекого відгону, який долітає до нього з глибини степу до стольного Києва:

Что ми шумить,
что ми звенить,
давеча рано предъ зорями?
Игорь полкы заворочаетъ —
жалъ ему мила брата Всеволода.
Биша ся день,
биша ся другый
третьяго дня къ полудню
падоша стязи Игоревы!
Ту ся брата розлучиста

На брезѣ быстрой Каялы.
Ту кровавого вина не доста,
ту пир докончаша хробриі
Русичи —
сваты попоиша,
а сами полегоша
за землю рускую.
Ничить трава жалошамы,
а древо с туюго
къ земли приклонилось...

І далі цілим рядом штрихів, нібито принагідно, нібито в іншiм зв'язку докінчує автор сей образ:

Темно бѣ в третій день —
два солнца померкоста,
оба багряная стѣла погасоста
и съ нима молодая мѣсяца.
тьмою ся поволокоста.

Игорь князь высѣдѣ изъ сѣдла
злата
а въ сѣдло кошіево.
Погрузи жирѣ до днѣ Каялы
рѣки половецкія,
рускаго злата насыпаша ту, і т. д.

Співець тільки раз показав слухачам панораму бою, і потім з різних пунктів кидає самі короткі, як проблиски блискавиці, погляди на сю дружинну трагедію. Мірно текуче, зв'язле, послідовне епічне оповідання, очевидно, цілком йому противне. Він демонструє моментальними знімками, любуючися в різноманітності своїх підходів, манер і тонів свого — не оповідання, а власне демонстрування. Його поетична манера незвичайно оригінальна, дійсно геніальна.

Сі короткі відгомони і рефлексії бою дають тісний не тільки ідейний, а і настройовий зв'язок між першою, чисто мистецькою частиною «Слова» (пісні I—VI, які оспівують Ігорів похід) і другою (пісні VII—X, котрі розвивають політичну ідею «Слова»). Скомпоновано це настільки зручно, що обидва елементи — мистецький опис Ігоревої війни і політичний відклик до сучасного громадянства: до князів і дружини всієї Русі — сплітаються в одній ідейній цілості. Малюнок походу, завдяки отсій манері коротких настроєвих образків, непомітно переходить в політичний памфлет, для котрого Ігорева катастрофа являється приводом для того, щоб представити всю погибельність «княжого неспособія», відогріти старі традиції київського старійшинства і політичної солідарності князів в інтересах Руської землі та єдиного фронту її супроти всіх ворогів.

Екскурс в часи Олега Гориславича, вложений в опис битви на Каялі (пісня V), приготує сей ідейний перехід. Яке чудесне було Ігореве військо, які то були свідомі, хоробрі, вірні русичі, які герої, як «яр-тур-Всеволод», стояли на чолі його; і так то все змарнувалось, і тільки осмілило ворога, «велике буйство подало Хинові». Де причина? Се стара незгода князів, їх несолідарність, некоординованість їх сил і виступів. Яку руїну принесла була свого часу Руській землі «крамола» Олега Гориславича! І нинішня катастрофа — се результат несолідарності. Хоробрі (героїчні) Святославичі не підтримали попереднього походу свого старійшини, Святослава Київського, і не заручились навіть поміччю «чернігівських воїв»: хотіли всю славу собі присвоїти, от і «розбудили ту біду, що приспав отець їх Святослав».

Треба тепер усім сполом витягати їх і всю Руську землю з біди. Треба об'єднатись усім наоколо «грізного великого князя київського», добрим прикладом «старого Володимира» дати поганам реванш і відомститись за погром. І, представивши огонь руїни, понесений половецькими переможцями по Руській землі, тугу і тоску її, плач руських жінок і пониження невольників, співець малює київського старійшину Святослава як дбалого патріарха Руської зем-

лі, що боліє її скорботами в своїм «теремі золотoverхім» на київських горах, роздумує з своїми боярами над причинами нещастя і готов з молодечим запалом, як «сокол в митех», високо піднятих над хижим ворогом і «не дати свого гнізда в обиду».

В поетичних формах, знов-таки не в формі якогось ясно виложеного плану, а в патетичних відкликах до поодиноких князів, що йдуть не то від самого Святослава, не то від автора «Слова» (по формі — від автора, по ідеї — від Святослава), розвивається план великого походу, силами всеї Руської землі, під проводом київського князя. «Слово» звертається до князів, починаючи від «старійшини в Володимирі племені» Всеволода Суздальського і кінчаючи молодшими Мстиславичами Волинськими. Відкликається до їх руського патріотизму, до їх династичного почуття — «вступити в золоті стремена», «загородити степові ворота», відомстити «обиду сего времені», «рани Ігореві», руїну землі Руської — «постріляти поганих кощеїв», підбити ще раз їх голови під харалужні руські мечі.

Тут лежить властива гадка, яка привела до написання «Слова». Висловлена була навіть думка, що воно було скомпоноване на замовлення Святослава, власне як політичний памфлет, що мав підняти суспільну опінію на користь задуманої Святославом і київськими кругами великої мобілізації на оборону Русі від половців¹. Про ці плани дещо оповідає київський літопис: «Святослав послав синів своїх на Посем'я» організувати оборону від половців, «послав до Давида до Смоленська: „Умовились ми були йти на половців і літувати на Дону, а тепер половці побідили Ігоря і брата його з сином,— іди, брате, постережи Руської землі“; Давид же прийшов Дніпром, прийшли й інші помочі й стали коло Трипілля, а Ярослав стояв в Чернігові, зібравши своїх воїв». Володимир Глібович Переяславський, котрому пришлося особливо тяжко від половецької навали, послав

¹ Келтуяла в своїй історії рос. літератури пише: «По літописним відомостям, саме в сім році Святослав задумував новий похід на половців і став для сього зноситися з іншими князями. Знаючи з досвіду, як тяжко досягнути хоч би якийсь порозуміння з князями, Святослав рішив, здається, вжити того ж способу, котрого вжив в відносинах до Олега і його прихильників, коли ще був чернігівським князем, себто впливу за поміччю літературного твору. В двірським київським гурті знайшовся талановитий, освічений книжник, добре обзнайомлений з прикметами князівсько-дружинної усної творчості, і зложив напівполітичний, напівпоетичний поклик до князів. Невідомо, чи сей поклик був посланий тодішнім руським князем, чи зостався в канцелярії київського великого князя, а може, і у автора» (II вид., с. 756). Але, в кожнім разі, се мусіло б робитись не в 1187, як думає д[обродій] К[елтуяла], а в 1185 р.